

Зулпукаров К.З., Тентимишова А.К.

«ЭМГЕК» КОНЦЕПТИНИН МАЗМУНУ

Зулпукаров К.З., Тентимишова А.К.

СОДЕРЖАНИЕ КОНЦЕПТА «ТРУД»

K.Z. Zulpukarov, A.K. Tentimishova

THE CONTENT OF THE CONCEPT «LABOR»

УДК: 81–11(575.2)

Бул илимий макалада кыргыз тилиндеги “Эмгек” концептинин энциклопедиялык, философиялык, логикалык, социалдык-тарыхый жана экономикалык мазмуну иликтенет жана анын когнитивдик-тилдик каражаттар аркылуу вербалдаштырылышы талданат. Ошондой эле “Эмгек” концептине тиешелүү болгон “кул”, “күң” номинанттарынын этимологиясына анализ берилет.

Негизги сөздөр: *концепт, эмгек, когнитивдик-тилдик каражаттар, борбор, жакабел, сема, предикат.*

В этой научной статье исследуется энциклопедическое, философское, логическое, социально-историческое и экономическое содержание концепта “Труд” в кыргызском языке и анализируется его вербализация через когнитивно-языковые средства. Также, дается этимологический анализ к номинантам концепта “Труд” “кул (раб)”, “күң (рабыня)”.

Ключевые слова: *концепт, труд, когнитивно-языковые средства, ядро, периферия, сема, предикат.*

Annotation: *The article deals with the encyclopedic, philosophic, logic, social, historical, and economic content of the concept “Labor” in the Kyrgyz language and it is analyzed its verbalization through cognitive and language means. There is etymological analysis to the nominee of the concept “Labor” “rab-slave”, “rabyניה-bondwoman” in the article.*

Key words: *concept, labor, mentality, cognitive and language means, semantic space, core, periphery, seme, predicate*

Кыргыз тилиндеги “Эмгек” концептинде философиялык да, социалдык-тарыхый да, экономикалык да семалар бар. Ал семалар бул тармактардын концептуалдык эпкини гана. Анткени “Эмгек” концепти бул дисциплиналарга кыйыр болсо да тиешеси бар, алардын мазмунуна тигил же бул даражада кирип турат.

Эмгек антропогенезде орчундуу кызмат аткарган. Ошондуктан “Эмгек” концептин адамзаттын жаралыш теги менен байланыштырбай коюуга болбойт. Бул идея Ф. Энгельске таандык. Анын гипотезасы боюнча эмгек байыркы жогорку приматтардын бутка тике туруусуна, коргонууга, тартып алууга, азык-оокат табууга, алдыңкы буттарынын колго айланышы, эмгек куралдарын жасап колдонууга умтулуусу, жашоо үчүн күрөшүүдө коллективдүүлүктүн зарылдыгын сезүүсү алгачкы адамдардын

пайда болуусун шарттайт [1, 547-569-бб.]. Биз азыркы адамдар үчүн гана эмгектин зарылдыгын айтпастан, адам баласынын түпкү теги, өнүгүүсү, бүгүнкү күнгө жетүүсү жана андан ары өсүшү үчүн да бул феномендин өтө керектигин белгилеп коюшубуз керек.

“Эмгек” концептинин философиялык маани-маңызын сыпаттоо үчүн андагы семантикалык компоненттерди жиктеп алабыз. Эмгек – бул аракет. Кыймыл-аракет концептин жалпы мазмунун аныктайт. Муну менен биз анда “аракетсиздик”, “кыймылдабагандык”, “эринчээктик”, “жалкоолук”, “инерттүүлүк”, “пассивдүүлүк” сыяктуу семалардын жоктугун белгиледик. Бирок “аракет” семасы көп түрдүү. “Эмгек” концепти аракетти бир максатка баш ийдирет, ошондуктан биз “максаттуу аракет” тууралуу гана сөз кылышыбыз керек. Эмгекте сөзсүз максат, белгилүү натыйжага жетүү аракети болуу керек. Максат объектисиз болбойт. Аракет белгилүү бир предметке, табияттын бир бөлүгүнө багытталыш керек. Предметти коомго жана жеке өзүнө ыңгайлуу, ылайыктуу, пайдалуу кылып өзгөртүү субъект үчүн зарыл. Ар кандай өзгөртүү курал-жараксыз аткарылбайт. Эмнени, кандай өзгөрүүнү жана өзгөртүүнү биз пайдалуу дейбиз? Кандай өзгөртүүнү субъект үчүн, өзгөртүүчү үчүн керектүү, оңтойлуу дейбиз? Ар кандай өзгөрүү анын жана коомдун таламдарына жооп берүүсү, муктаждыктарын, зарылчылыктарын канааттандыруусу керек.

Демек, “Эмгек” концептин түзгөн түшүнүктү когнитивдик-тилдик каражаттар менен эң кыскача түрдө “кашаа” ыкмасы менен төмөндөгүдөй белгилөөгө болот: *(муктаждыкты жоюу үчүн керек (талаптын наркын жаратуу багытында (курал-жарактын жардамы менен (табиятты өзгөртүүнү жана пайдаланууну (максат кылган аракет))))).* “Эмгек” концептин башкача символдор менен көрсөтүүгө да болот. Бул схеманын борборун аракет сөз-түшүнүгү түзүп турат. Ар кандай эле аракет эмгек болбойт. Мисалы, *аттан жыгылып түшүү* – аракет. Бирок мында максат жок. Биз үчүн *максат кылган, максаты бар аракет* зарыл. Максат, мүдөө, ой-тилек аң-сезимде эле жашоосу мүмкүн. Биз талдап жаткан концепт үчүн максаттын эле болушу жетишсиз. Каттуу кеселге өлүмүн тездетиш үчүн суу

бербей коюу – максат, бирок эмгек эмес. Максатта багыт болот, ал табиятка, айлана-чөйрөдөгү заттарга, процесстерге багытталышы керек, буларды өзгөртүүгө, пайдаланууга жетишүү зарыл. Табиятты өзгөртүү курал-жараксыз аткарылбайт. Курал-жарактарга кол, бут, ийне, шайман, станок, техника, завод, фабрика ж.б. кирет. Заттарды өзгөртүү өзгөртүүчү жана өзгөртүүчүлөр үчүн зарыл болуусу керек, алардын муктаждыктарын жоюусу, таламдарын (кийимге, азык-оокатка, үй-жайга, жашоого, өсүүгө, билүүгө, баюуга ж.б.) канааттандырышы, мурунку абалдан жаңы, жогорку жана пайдалуу наркты жаратууга умтулушу керек. Ошондуктан “Эмгек” концептин эч болбогондо алты компоненттен турушу мүмкүн деп айтууга болот.

Жогорудагы когнитивдик-тилдик көз караш жалпы философиялык жана энциклопедиялык аныктамаларга шайкеш келет, булардын чегинде толук репрезентацияланат. Мурунку “Труд есть целесообразная деятельность людей, в процессе которой они преобразуют и приспособливают предметы труда для удовлетворения своих потребностей” [3, 332-б.] аныктама азыркы кезде да ушундай эле түрдө. Мезгилдин өтүүсү менен ал өзгөрүүгө учураган жок. Эң таркаган бир аныктамага кайрылалы: труд – это “целесообразная деятельность человека, направленная на видоизменение и приспособление предметов природы для удовлетворения своих потребностей” [6, 1352-б.]. Бул эң кыска жана так аныктама. Анын когнитивдик-семантикалык түзүмү да кыскараак. Аны которсок: эмгек “адамдын өз муктаждыктарын канааттандыруу үчүн табият предметтерин өзгөртүүгө жана ыңгайлаштырууга багытталган максаттуу аракетин” болуп калат. Бул аныктаманын компоненттик бөлүктөрүн жөнөкөйүрөөк белгилөөгө болот: ((адамдын (өз муктаждыктарын канааттандыруу үчүн табият предметтерин өзгөртүүгө жана ыңгайлаштырууга багытталган (максаттуу аракетин)))). Биз мында борбордук компонент катары адамдын аракетин сөз айкашын алдык, жакабелине 1) (адамдын) максаттуу (аракети); 2) (адамдын) табият предметтерин өзгөртүүгө жана ыңгайлаштырууга багытталган (максаттуу аракетин), ал эми чекебели үчүн акыркы сөз сөз айкашын алдык: (адамдын) өз муктаждыктарын канааттандыруу үчүн (табият предметтерин өзгөртүүгө жана ыңгайлаштырууга багытталган максаттуу аракетин).

Биз компоненттерин белгилеген сөз айкашы логикалык предикатты түзөт. Ал мазмуну боюнча субъектке барабар. Мында субъект – тема, аныкталуучу түшүнүк. Бул логикалык кызматты эмгек сөзү аткарып жатат. Бул сөз – аныкталуучу. Аныктоочу логикалык бөлүк – предикат. Предикат беш бөлүктөн турат. Логикада субъект, предикат гана ажыратылат. Предикаттын ичиндеги сөздөр сүйлөм мүчөлөрүнүн деңгээлинде жиктелет. Логикада пикир (суждение) негизги үч категориянын бирөө. Башка категориялар түшүнүк жана тыянак (понятие и умозаключение). Биз келтирген аныктама пикир, анын бөлүктөрү – субъект жана предикат. Мында субъект менен предикат салыштырмалуу мазмундук шайкештикке

ээ. Сүйлөм пикирден кенен. Пикир деп нерсенин бар же жок экендигин, анда тигил же бул сапаттын бар-жок экендигин билгизүүчү ойдун формасын айтышат. Биздин мисалда нерсе – “Эмгек” концепти, анын бар сапаттары аныктамада камтылды. Сүйлөм – кенен түшүнүк. Андагы илептүү, суроолуу, буйрук, кемтик сүйлөмдөрдө пикир берилбейт. Аларда пикир катталбайт. Сүйлөмдө ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч жана бышыктоочтор ажыратылат.

Ошентип, “Эмгек” концептинин жалпылоочу-философиялык жана логикалык мүнөзгө ээ болушу ырасталды.

Бул концептин маани-маңызында социалдыктарыхый да эпкин бар. Анткени бул концептин мазмуну коомдун өнүгүү этаптарына, формацияларга түздөн-түз багынычтуу. Байыркы алгачкы общиналык эмгек (тамыр казуу, мөмө терүү, аңчылык, балык уулоо ж.б.) кул ээлөөчүлүк (кулдарды иштетүү, кызматчы пайдалануу ж.б.) доорунан, ал доор феодалдык доордон (жерлерди ээлөө, жер иштетүү, бак эгүү, мал кармоо ж.б.), феодализм капитализмден жана социализмден, акыркылар технократиялык доордон өз ара кыйла айырмаланышат да, “Эмгек” концептинин субъектери, объекттери, курал-жарактары, натыйжалары бири биринен өзгөчөлөнүп тургандыгын айтууга болот.

“Эмгек” концептинин мазмуну социалдык-экономикалык формациялар аркылуу аныкталат. Ушунун негизинде анын дагы бир бөтөнчөлүгүн белгилөөгө болот. Бул концепт экономикалык-материалдык семаларга да ээ. Алгачкы общиналык доордо өндүрүш каражаттары урукка, урууга, общинага тиешелүү болгон. Жалпы эмгектин натыйжалары общиналык талаптарды араң жапчу. Анткени өндүрүүчү күчтөр өтө төмөн эле. Кийин жумушчу күчтөрү – кулдар зорлук менен иштешкен. Алар ээлеринин таламдарын канааттандырып, өзүлөрү пайдаланышкан эмес. Феодализм учурунда эмгектенүүчүлөр феодалдын да, өзүнүн да кызыкчылыгы үчүн кызмат кылган. Капитализм жалпы укуктарды жана эркиндиктерди бергени менен, өндүрүш каражаттары аз гана адамдардын колунда болуп, жумушчулар өз күчүн жана убактысын капиталисттерге сатууга мажбур эле. Социализм өндүрүш каражаттарын коллективдештирип, эмгектенүүнүн барабардыгын, тендигин камсыз кылды. Бирок жекече демилгени, активдүүлүктү, жөндөмдүүлүктү, изденүүчүлүктү чектеп койду. Технократиялык-рыноктук шарт гана эмгекчинин аракетине, жөндөмүнө, билимине өнүгүү үчүн толук мүмкүнчүлүк берди.

“Эмгек” концептинде экономикалык сема даана көрүнүп турат. Анткени ал өндүрүш, өндүрүш күчтөрү, өндүрүш каражаттары, өндүрүш курал-жарактары, жумушчу күчтүн, убакыттын сатылышы, эмгек акы, эмгекти стимулдаштыруу, кошумча нарк, киреше ж.б. түшүнүктөрдү камтыйт. Бул өңүттө алганда концепт бир нече карама-каршы тилкелерге ажыратылат: абстракттуу эмгек – конкреттүү эмгек, өндүрүмдүү эмгек – өндүрүмсүз эмгек, өнөр жай эмгеги – агрардык эмгек, кирешелүү эмгек – кирешесиз эмгек, чыгымдуу эмгек – чыгымсыз эмгек, оптималдуу эмгек – оптималдуу эмес эмгек, натыйжалуу

эмгек – натыйжасыз эмгек, жекече эмгек – коллективдүү эмгек, күч эмгеги – интеллектуалдык эмгек, адал эмгек – арам эмгек ж.б. Эмгекти мындай дихотомиялык критерийлер менен мүнөздөө – анын табиятын ачууга өтө зарыл милдет.

Концепттин социалдык-тарыхый мазмунуна тиешелүү бир нече сөздүн төркүнүнө сереп жүргүзүп көрөлү.

Кыргыз тилинде “Эмгек” концептине тиешелүү көп сөз бар. Алардын бирөө – кул зат атоочу. Бул сөз биздин оюбузча, кул ээлөөчүлүк доордон бизге жетип келген орчундуу номинант. Ал сөз азыр – историзм. Азыр өтмө мааниде гана колдонулат.

К.К. Юдахин *кулга* төмөндөгүдөй лексикографиялык мүнөздөмө берет: 1. Өтө көп иш аткаруучу: *кулча иштеп, бийче же*. 2. Теги пас: *боору такыр кул “күндүн же токолдун уулу”*. 3. Кызды күйөөгө бергенде кошо келген кызматкер: *жумиатылып келген кул, сепке кул кошуп бериптир*. 4. Колго түшкөн аскер: *олжо кул/жоодон түшкөн кул*. 5. Байгеден түшкөн кызматкер: *байгеге сайылып келген кул*. 6. Сатылып алынган кызматкер: *кулак кул* (анын кулагын кесип коюшчу). 7. Тексиз кызматкер: *түпсүз кул/жетесиз кул “урук-тууганы жок кул”, тегин билбеген кул*. 8. Кызматкердин иши бааланбайт: *жакшы болсо – бийден, жаман болсо – кулдан*. 8. Байыркы доордун аталышы: *кул ээлөөчүлүк түзүлүш, кул ээлөөчү*. 9. Бенде: *кудаанын кулумун*. 10. Мен (өзүн басынтып айтканда, историзм): *кулунду кечир, кудай “мени кечир, кудай”*. 11. Жасакер: *женгендин кулу ж.б.* [9, 439-б.]. Бул сөз түрк тилдеринде кеңири таркаган.

Айрым мисалдарды келтирели. Кыргызча, алтайча, өзбекче, уйгурча, крым-татарча, карачай-башкырча, кумыкча, шорчо, телеутча, казакча, каракалпакча, *кул*, караимче, түркчө, тувача *коул*, татарча, башкырча *кол*, азербайжанча, түркмөнчө *гул* “эрксиз, кызматкер, малай”. Түрк диалектеринде *коле* “никесиз туулган бала (адам), нокотек” деген мааниде да колдонулат [7, 528-529-бб.]. Кул сөзү татаал сөздөрдүн курамында да учурайт: *кул-кутан* “кулдар, кызматкерлер, эрксиздер”, *кул-күң* “кулдар жана күндөр”.

Тарыхый-социалдык көз караш менен караганда *күң* сөзүнүн колдонушу да көңүлгө аларлык. Анын теги кул ээлөөчүлүк доорго, албетте, тиешеси бар.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *күң* сөзү арбын учурайт. Негизги мааниси – “кызматкер аял, эрксиз аял же кыз”. Кыргызча, казакча, татарча *күң*, түркмөнчө *гүң*, байыркы (караханид, орхон, чагатай ж.б.) эстеликтерде *күң* [7, 529-б.].

Социалдык катмардын төмөнкү баскычта турган өкүлдөрүн туюнткан бул сөздөрдүн этимологиясы кандай?

К.З. Зулпукаровдун жоромолунда бул эки сөздүн төркүнү байыркы кытай тили менен байланыштуу. Анын ою боюнча, *кул* сөзү алгачкы эки муундан турат. Кытай тилиндеги *ку* “оор, мундуу, бактысыз, аянычтуу, кембагал, жарды; кыйналуу, жапа чегүү; кайгы, муң” (түз тондо, сөз түркүмдөр ажыратылбайт) жана *ли* “кызматкер, кул, таандык, багынычтуу, багынычтуулар, төмөнкүлөр” (ылдый-

лоо тонунда, сөз түркүмдөр жиктелбейт) муундарынан куралган *кули* сөзү “кули, кара жумушчу, жүк көтөрүүчү, иште жанын аябоо, оор иште чарчоо, мөгдөө” (алгачкы эки муундун тондору сакталат) *кул* сөзүнүн архетиби болуу керек [2, 261-280-бб.; 1, 13-14-бб.]. Акыркы тыбыштын диэрезага өтүп, түшүп калышы түрк тилдериндеги *кул* сөзүнүн жаралышына алып келген болуу керек. Буга толуп жаткан аналогиялар бар. Мисалы, кыргызча *жол* “жүргүнчүлөр өтчү тилке, из, аралык, сап, жөөк (чөп чабыктагы), боштук, сызык” жана кытайча *йули* “аралык, дистанция, боштук, кыймыл алыстыгы, алыска жүрүүчүлүк, жетүүчүлүк” (өзбекче *йул* “жол”). Мында да кытай сөзү бир муунга узун (эки үндүү тен ылдыйлоо тонунда айтылат).

Кули сөзү инд-европа тилдеринде да кездешет. Бирок анын келип чыгышы тууралуу божомолдор негизсиз. Мисалы, “Словарь иностранных слов” деген авторитеттүү эле сөздүктө ал тамил (Түштүк Индия) тилинен кирген деп айтылат. Караңыз: “*Кули* (тамилск.) – в некоторых странах Азии – носильщик, грузчик, возчик, чернорабочий” [5, 242-б.]. Авторлор бул сөздүн ички мотивдери кытай тилине барып такалаарына көңүл бөлбөй койгон.

Ошондой эле *күң* сөзүнүн төркүнү да ушул тилге тиешелүү экендигин айтууга жана тастыктоого болот. Бул тилде *кун* “жарды, кембагал, кедей, муктаж, селсаяк, чарчаган, чаалыккан, алдан тайган, акыркы күчү менен; араң, зорго; чарчоо, чаалыгуу, кыйналуу, оор абалда болуу; кыйналыш, алсыраш, чаалыгыш” деген сөз бар [2, 268-б.]. Ошону менен катар түрк тилдериндеги дагы бир сөз *күң* сөзүнө үндөшүп да, маанилешип да кетет.

Бул – *күнү*, *күндөш* сөздөрү. Алардын мааниси көп аялдуу үй-бүлөдө аялдардын бири-бирине болгон катышын түшүндүрөт. Бул сөздөр башка тилдерде да учурайт: *куни* түркмөнчө, азербайжан диалектилеринде, *гүну* түрк диалектилеринде, азербайжанча, *гүндеш* түркмөн диалектилеринде, *күндеш* караимче, өзбек диалектилеринде, *күндэш* өзбекче, уйгурча, татарча, башкырча, *күндес* казакча, ногойчо, каракалпакча. Булар “бир эрдин аялдары бири-бирине карата”, “атаандаш”, “токол” деген семаларга ээ [4, 104-б.].

Бирок *күң* сөзүн кытайдын башка дагы бир сөзү менен байланыштырууга болот. Бул тилде *гоңчу* сөзү “императордун кызы, каныша, падышанын кызы, улуу каныша” [2, 158-б.] деген мааниси билдирет (түз тондо биричи муун, экинчи муун нейтралдуу тондо субъект маанидеги мүчө катары айтылат). Бул салыштыруу эмнеге негизделет? Байыркы Кытай императорлору көп аялдуу, көп балалуу болушуп, тынчтыкта жашоо үчүн өз кыздарын кошуну өлкөлөрдүн башчыларына турмушка беришкен. Алгачкы учурда көчмөн элдерде “каныша” мааниси, жүрө-жүрө “күндөш, күнү, токол” маанилерин кабыл алган болуу керек [1, 14-б.].

Ошентип, кыргыздын *күнү*, *күндөш* сөздөрүн кытайча *гоңчу*, *күң* сөзүн кытайча *кун* сөзү менен байланыштырууга негиз бар. Кандай болбосун, *кул*, *күң*, *күнү*, *күндөш* атоолору көөнө мезгилдин белгилери катары, бара-бара колдонуудан четтеп бара

жаткан социалдык-тарыхый аталыштар сыяктуу көрүнөт.

Адабияттар:

1. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. 2 изд. Том 20. 547-569-бб.
2. Основы марксистской философии. Учебник. - М., 1962. - 332-б.
3. СЭС. Изд. 3-е. - М., 1985. - 1352-б.
4. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М., 1965, 439-440-бб.
5. Тенишев Э.Р., Блалова Г.Ф., Добродомов И.Г. и др. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык – основа. - М.: Наука, 2006. - 528-529-бб.
6. Левина О.В. Большой китайско-русский словарь. - М., 2009. - 261-280-бб.
7. Словарь иностранных слов. - М.: Русский язык, 1988. - 242-б.
8. Севортян Э.В., ЭСТЯ, 1980, 104-б.
9. Зулпукаров К.З. Об этногенетических и социокультурных связях ханзу и киргизов по данным языка // Ош МУнун жарчысы. - 2014. - №2-3. - 13-14-бб.

Рецензент: к.филол.н. Сарыков С.Т.